

PAPER DETAILS

TITLE: Ibn Hazm'in Mantik Anlayisi

AUTHORS: Ibrahim APAK

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/153793>

İbn Hazm'ın Mantık Anlayışı

İbrahim ÇAPAK*

İbn Hazm's Views on Logic

This paper examines İbn Hazm's views on logic. It examines İbn Hazm's views on concept, definition, proposition and its main categories. İbn Hazm, attaches enormous importance to establishing the proof through syllogism which consists of two propositions or premisses and conclusion. İbn Hazm investigates simple, component and conditional syllogistic. Also he tackles the method of analogy which is called qiyas in Islamic jurisprudence. This sort of qiyas was rejected by İbn Hazm.

Key Words: İbn Hazm, logic, concept, definition, proposition, syllogism, analogy.

Anahtar Kelimeler: İbn Hazm, mantık, kavram, tanım, önerme, kıyas, analogi.

İktibas / Citation: İbrahim Çapak, "İbn Hazm'ın Mantık Anlayışı", *Usûl*, 8 (2007/2), 23 - 46.

Giriş

İbn Hazm (994-1064)¹ kelam, fıkıh gibi ilimlerin yanı sıra mantık ilmi üzerinde de durmuş *et-Takrib* adlı eserini bu çerçevede ele almıştır. O, *et-Takrib*'de mantık konularını Aristoteles'in *Organon*'undaki sıraya göre inceler. *Kategoriler*'i "Esmâü'l-Müfred", *Perihermeneias*'ı "Kitabu'l-Ahbar", *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topika ve Sofistik* delileri "Burhan" başlıkları altında ele alır. Daha sonra *Reorik/Hitabet* ve *Poetika/Şiir*'e yer

verir.² İbn Hazm, mantık ve fıkıh mesesi açısından önemli olduğu kadar önemli faydası gerçekleri benzerlikler mantığının İslami ilimler için fıkıh ve kelamdan seçmiş, bölümler koymaya çalışmıştır. Bu durum olumsuz tavır nedeniyle mantık anlayışı söylenebilir.⁴

İbn Hazm, İspanya'da zahiri Bu doktrin çerçevesinde fıkıh masını savunanlara karşı şiddetli *Muhalla*, *Nübez*, *İbtal* ve *Telhi* rın görüşlerini çürüten açıkla analogiyi savunanların görüşle

Biz bu yazımızda İbn Hazm rında tasavvurat başlığı altında görüşlerine değindikten sonra başlığı altında ele alınan ve mantık ve kıyas konuları hakkındaki g

1. Kavram, Tanım

İbn Hazm, kavram konusundaki sesler bilinçli ve bilinçsiz olmak bir amaca yönelik olarak çıkar

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık ABD öğretim üyesi (Doç. Dr.), icapak@sakarya.edu.tr

¹ Ebu Muhammed Ali b. Ahmet b. Sa'id b. Hazm künyesi ile bilinen İbn Hazm, 994 yılında Kurtuba'da doğmuş ve 1064 tarihinde Manta Lişam'da (Niebla) vefat etmiştir. Bk. Rescher, Nicholas, *The Development of Arabic Logic*, London 1964, s. 158; Bingöl, Abdulkuddûs, "Endülüslü İbn Hazm'ın Mantığında Dil Konuları" *Felsefe Dünyası*, Sayı 8, (1993), s. 22; Demirci, Ahmet, *İbn Hazm ve Zahirlik*, Kayseri 1996, s. 9.

² İbn Hazm'ın *Hitabet* ve *Şiir*'i ayrı ve *Poetika* adlı eserlerini sonradan naklanabilir. Bk. Emiroğlu, İbrahim

³ İbn Hazm, "Risaletü'l-Tevfik ala Mısır, s. 43.

⁴ Bolay, Naci, "İbni Sina Mantığı Vasıtasıyla İslam Fıkıhına Uygulanmasında", Ankara 1983, s. 216.

⁵ Fadıl İ. Abdullah, "İbn Hazm'ın İlgili Notlar" (çev. İbrahim Aydın)

daki canlıların örneğin kuşların, köpeklerin çıkardığı sestir.⁶ İbn Hazm, bilinçli çıkarılan sesleri bir şahsa ya da birden fazla şahsa delalet eden sesler olmak üzere ikiye ayırmakta, tek şahsa delalet eden seslere “Zeyd”, “Amr”, “Emirü'l-müminin”, “bu at” vs. örneklerini, birden fazla şahsa delalet eden seslere ise “insan”, “renk” kavramlarını örnek vermektedir.⁷ İbn Hazm'ın tek şahsa delalet eden sesler dediği kavramların tekil kavramlara, birden fazla sese delalet eden sesler dediği kavramların ise tümel kavramlara karşılık geldiğini görüyoruz.

İbn Hazm, kavramlarla ilgili olarak müfred/tekil isimler üzerinde de durmaktadır. Ona göre müfred isimler beş kısma ayrılır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

Mütevâtî' isimler: İsim ve tanımında birbirine uygun olan isimlerdir. At ve At veya canlı ve canlı gibi. Bu isimlerden her biri diğerine hem isim hem de tanım olarak uygundur.⁸ Gazâlî, insan teriminin kaplamında bulunan Zeyd, Amr, Halid gibi isimleri mütevâtî' olarak kabul etmektedir.⁹

Muhtelif/ayrık isimler: İsimlendirmede ve tanımda birbirinden farklı olan isimlerdir. Adam, merkep, gök, yer gibi. Bu tür isimler bir birlerinden tamamen farklıdır.

Eşsesli/müşterek isimler: İsimlendirmede birbirine uyan fakat tanımda birbirlerinden farklı olan isimlerdir: “Neser” ifadesi gibi. Bu ifade hem akbaba, hem atın bazı organları hem de yıldız anlamındadır. Yine “ayn” terimi; terazi, göz, altın ve güneş anlamındadır.

Eşanlamlı/müteradif isimler: Tanımında birbirine uygun olan, fakat isimlendirmede birbirlerinden farklı olan isimlerdir. Örneğin, “hamr” ve “ukar” terimleri “şarap”; “leys” ve “esed” terimleri “aslan” anlamındadır.

Müştak isimler: İsimlendirmede ve tanımda bir birinden farklı olan ancak sıfatlandırmada birbirine uygun olan isimlerdir. Elbisenin beyaz olma-

sı, kuşun beyaz olması gibi. farklıdır.¹⁰

İbn Hazm, bilinçli sesin s olmayan olmak üzere ikiye ettiği şeyden ayrılmaz iken, Zati sözcüğü cins, tür ve a olmayan sözcüğü de araz-ı ar ikiye ayırmaktadır.¹¹ İbn Haz zikrettiğimiz cins, tür, ayrın tümele kısaca değinir. Ayrıca konularını oluşturan beş tüm incelemektedir.¹² İbn Hazm, olarak isimlendirdiği cevher, rum, sahip olma/mülk, etki detaylı bir şekilde durmaktadır.

Beş tümeli göz önünde b önemli olduğunu ifade eden eden, onu diğerlerinden ayrı şeylerden ayıran ancak o “resm/tanıtım” denir.¹⁴ Mue bütün resimler hadd değildir. lerden ayırırken, resimler, re bütün hadler resm iken bazı kapsamlıdır. Hadd, cins ve a oluşur. Hadde cins ve türü g diğer şeylerden ayırmak söz k âlimlerin haddi, “konunun ta veciz sözdür”, resmi ise “ko

⁶ Bk. İbn Hazm, *et-Takrib li'l Hadd'il-Mantık ve'l Madhal* ileyi, (tahk. İhsan Abbas), Beyrut, s. 11-12.

⁷ İbn Hazm, *age.*, s. 13.

⁸ Bk. İbn Hazm, *age.*, s. 36-37.

⁹ Bk. Çapak, İbrahim, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s. 29.

¹⁰ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 36-37. Sö

¹¹ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 14-15.

¹² Bk. *age.*, s. 20-35; Porphyrios, *İsa*

¹³ Bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 44. Atademir), İstanbul 1995, s. 6 vd.

¹⁴ İbn Hazm, *age.*, s. 17; V. Vası Mantık ve'l-Ahlak, s. 244-245, Al

 eylerden ayıran veciz söz"d r"  eklinde tanımladıklarını ifade eder. Ona göre hadd, tanımlanan yüklemdir ve resm resmedilen yüklemdir. Çünkü onlardan her biri kendisinde olana sıfattır.¹⁵ Hadd için "İnsan konuşan canlıdır"  rne i verilebilir. Bu tanımda "canlı" terimi insanın yakın cinsi, "konuşma" ise insanın yakın ayrımıdır. Resme ise "İnsan g len ve a layan canlıdır"  rne i verilebilir. Bu örnekte "canlı", insanın yakın cinsi iken "gülme ve ağlama" terimleri insanın hassası, yani özelliği konumundadır.¹⁶

İbn Hazm, hadd ve resm incelerken birçok klasik mantık kitabında g rd  m z hadd-i tam ve hadd-i nakis ile resm-i tam ve resm-i nakis ayrımını yapmaz.¹⁷ Yukarıda da ifade edildiği gibi İbn Hazm'a göre bir şeyin tabiatını (mahiyetini) ortaya koymak için bir tanım yapıyor ise buna hadd (tanım), bir şeyin tabiatını ortaya konmadan bir tanım yapıyor ise buna da resm (tanıtım) denir.

2. Önerme

İbn Hazm'a göre söz, tekil ve bileşik olmak üzere ikiye ayrılır. "Adam", "Zeyd" gibi terimleri tekil s ze örnek veren İbn Hazm, "Zeyd emirdir", "İnsan canlıdır" ifadelerini de bileşik s ze örnek vermektedir. Ona göre bileşik söz haber, soru, nida, talep, emir olmak üzere be  kısıma ayrılır. Bunlardan d r nde doğruluk ve yanlışlık söz konusu değildir. Yani soru, nida, talep ve emir c mleri yargı ifade etmediklerinden bunlar için "doğrudur" ya da "yanlıştır" denemez. Bu nedenle mantıkta önemli olan haber yani yargı c mleridir.¹⁸ Söz tam olmadığı durumlarda önerme meydana gelmez. Nitekim in ai olarak nitelenen emir, dua, nida gibi c mler önerme değildir.

İbn Hazm'a göre, bir yargı, konu ve yüklemden meydana gelir. Örneğin, "Zeyd sağlıklıdır" ifadesinde yargı iki isimden oluşmuştur: Birincisi, kendisinden haber verilen yani "konu", ikincisi ise konuyu ayırt eden bir sıfat

konumunda olan "yüklemler" diğer. Nida ve soru c mlerinde söz, kendisi yüklemdir. İbn Hazm'a göre söz, kendisi yüklemlerle bir ba  ile birbirine bağlıdır. Konu ve yüklemler konusunu olduğu zaman tam olarak önerir. İbn Hazm, önermeleri yüklemlerle ve

2.1. Yüklemler  nermeleri

Konu ile yüklemin bir bağlı olması önermeye yüklemlerle önerme olarak adlandırılır. İbn Hazm, bir konu ve bir yüklemlerle bir ba lı "isneyniye" (iki bölümlü) adını verir. Bu önermenin yanısıra nitelikleri üzerinde olumlu ya da olumsuzdur. Olumlu ve yanlış olabilir. Y klemlerle bir ba lı birbiriyle ba lıyorsa önerme olumlu olur, birbiriyle ba lı değilse önerme olumsuz olur. Olumsuzluk ba ı kullanılarak bir önerme önermesi olumlu önermeye, " nermeye örnek verilmektedir" ifadesi üzerinde durmaktadır. Olumsuzluk harfiyle ink r önermesi yanlış bir önermedir. Böylece " nerme yoktur"  eklinde ink r etme olur. Bildiğimiz kadarıyla "hakiki  nerme" İbn Hazm'dır.

¹⁵ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 18-19; V. Vasıf Mustafa, age., aynı yer.

¹⁶ Bk. İbn Hazm, *age.*, s. 18-19; V. Vasıf Mustafa, *age.*, s. 244-245; Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantı a Giriş*, Ankara 2004, s. 83.

¹⁷ Hadd-i tam, Hadd-i nakis; Resm-i tam ve Resm-i nakis için bk.  ner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1996, s. 47; Emiroğlu İbrahim, *Klasik Mantı a Giriş*, Ankara 2004, s. 83.

¹⁸ Bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 38; V. Vasıf Mustafa, *age.*, s. 257.

¹⁹ İbn Hazm *et-Takrib li'Haddi'l-Mantı ında  nermeler*, İstanbul

²⁰ İbn Hazm *et-Takrib li'Haddi'l-Mantı ında  nermeler*, İstanbul

²¹ İbn Hazm *age.*, aynı yer; Bolay, N.

²² İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 84.

²³ İbn Hazm, *age.*, s. 82.

²⁴ İbn Hazm, *age.*, s. 82-83.

2.3. Modal Önergeler

İbn Hazm, modalite kelimesinin karşılığı olarak “unsurlar” (anasır) kelimesini kullanır. Ona göre modal önergeler “zorunlu (vacip), mümkün ve imkânsız (mümteni)” olmak üzere üçe ayrılır. İbn Hazm modal önergeleri varlık sıralarına göre şöyle sıralamaktadır; zorunlu, mümkün öncedir, çünkü o mevcuttur, var olandır. Mümkün, var olma ihtimali de taşıdığı için zorunludan sonra gelir. İmkânsız ise en sonradır, çünkü ortaya çıkması ve var olması mümkün olmayan şeydir.³³

İbn Hazm, modal önergeleri açıklarken dini ilimlerden özellikle de fıkhıtan da örnekler verir. Hatta modal önerme çeşitlerini İslam fıkhiında aldığı şekilleriyle açıklamaya çalışır.

İbn Hazm, modal önergeleri şöyle açıklamaktadır:

2.3.1. Zorunlu: Zorunlu; ortaya çıkması zorunlu olan ve ortaya çıkmış bulunandır. Diğer bir ifadeyle, varlığı zorunlu olan şeydir. “Her sabah güneşin doğması” gibi. İslam fıkhiında buna “farz ve lâzım” denir. İbn Hazm’a göre zorunlu ikiye ayrılır. Birincisi, oluşundan önce bilinen ve oluşu zorunlu olandır, “Yarın güneşin doğması” gibi. Diğeri ise zorunlu oluşundan önce nasıl olacağı kestirilemeyen durumdur, “Hastanın sağlığına kavuşması ya da ölmesi” gibi.³⁴

2.3.2. Mümkün: Mümkün, bazen meydana gelen, bazen meydana gelmeyen şeydir; “Yarın yağmurun yağması ya da yağmaması” gibi. İslam fıkhiında buna “helal ve mubah” denir.³⁵ İbn Hazm’a göre mümkün üçe ayrılır: Birincisi, “yakın mümkün”dür, Ekim ayında bulutların yoğunlaşması durumunda “yağmur yağmasının mümkün olması” gibi. İkincisi, “uzak mümkün”dür, birçok cesur insanın, daha az sayıda korkak insan karşısında bozguna uğraması gibi. Üçüncüsü ise “hakiki mümkün”dür; bunun her iki tarafı eşittir; “duran insanın oturması veya yürümesi” gibi.³⁶

³³ İbn Hazm, *age.*, s. 86-87.

³⁴ İbn Hazm, *age.*, aynı sayfalar.

³⁵ İbn Hazm, *age.*, s. 86.

³⁶ İbn Hazm, *age.*, s. 86; Bolay, M. Naci, *age.*, s. 97; N. Bolay, “İbni Sinâ Mantığıında Modal Önergeler ve Bu Önergelerin İbni Hazm Vasıtasıyla İslâm Fıkhiına Uygulanışı”, *Uluslararası İbni Sinâ Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1984, s. 213-214.

İmkânın bu kısımları, fıkhi mekruh”; “mübah-müsavi” şer

İbn Hazm’a göre, “mümkün bazen de şüphe ifade eder, ‘mümkün olumlu, “Bu hasta mümkün olumsuz, “Bu hasta şüpheliye örnek verilebilir.”³⁸

2.3.3. İmkânsız: İmkânsız kendisine götüren hiçbir yolun suyun altında kalması veya bide da buna “haram ve mahzur” d

2.4. Önergeler Arası İlişkiler

İbn Hazm, önergeler arasındaki döndürme üzerinde de durma

Karşı olma: İbn Hazm, karşı ele almaktadır. Ona göre karşı bakımından bir, fakat nitelikli karşıt) yani karşıt önerme olan

Bütün insanlar canlıdır,

Hiçbir insan canlı değildir, önerme

Çelişme: Konu ve yüklem farklı celik bakımından birbirlerinden ââm” (genel karşıt) yani çelişik

Bütün insanlar canlıdır,

Bazı insanlar canlı değildir, önerme

³⁷ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 86. Mub zaman ise günah olmayan şeydi işlendiği zaman günah olmayan, tarak yemek yemek” gibi. Mubal olmayan işlerdir. “Elbisenin ister 86.

³⁸ İbn Hazm, *age.*, s. 86.

³⁹ İbn Hazm, *age.*, aynı yer.

⁴⁰ İbn Hazm, *age.*, s. 92.

İbn Hazm, iki yönden birden yani hem nicelik hem nitelik bakımından farklı olan iki önermenin, aykırılık bakımından, tek yönden farklı olan iki önermeden çok daha kuvvetli olduğunu ifade eder.⁴¹ Böylece İbn Hazm, çelişğin aykırılık bakımından karşıtından daha kuvvetli olduğunu ifade etmektedir.

Döndürme: Döndürme İbn Hazm'a göre bir önermenin olumlu ve olumsuzluğuna, doğru ve yanlışlığına dokunmadan yüklemine konu, konusunu yüklem yapmaktır.⁴² Ona göre, tümel olumlu önermenin döndürmesi tikel olumlu (A-I) olur.

Bütün insanlar canlıdır, önermesinin döndürmesi,

Bazı canlılar insandır, önermesi olur.⁴³

Tikel olumlu önermenin döndürmesi tikel olumlu (I-I) olur.

Bazı kâfirlerin kanı mubahtır, önermesinin döndürmesi

Bazı kanı mubah olanlar kâfirdir, önermesi olur.

Tümel olumsuz önermenin döndürmesi tümel olumsuz (E-E) olur.

Hiçbir insan taş değildir, önermesinin döndürmesi,

Hiçbir taş insan değildir, önermesi olur.⁴⁴

Tikel olumsuz önermenin döndürmesi (O-Yok) olmaz. Çünkü bu önermenin her zaman onaylanma durumu yoktur. Örneğin, imkânsız olumsuz kılarak, "Bazı insanlar taş değildir" önermesinin döndürmesi, "Bazı taşlar insan değildir" önermesi olur ve her iki önerme de doğru olur.⁴⁵

İbn Hazm, birçok İslam mantıkçısı gibi önermelerin düz döndürmesi üzerinde dururken ters döndürme üzerinde durmamaktadır. Buna karşılık İbn Hazm, pek de klasik kaynaklarda rastlayamadığımız modal önermelerin düz döndürmesini incelemekte ve örneklerini de fıkıhtan/İslam hukukundan seçmektedir.⁴⁶

3. Kıyas (Burhan)

Kıyas, bütün felsefecilerin önemli bir konudur. Çünkü "etmek" kıyasla mümkündür. İbn Hazm, mantıkta kullanılan kıyas olarak isimlendirir. Ona göre bir hükümle hükmü gerektiren özelliklere sahip olmalarından dolayı dini konularda hüküm vermede Analoji, geçersizdir ve geçersiz sütün, -haram kan ve bağırsaklardan -içki haram olduğu halde veriyor. Böylelikle -kıyasta ta geçerliliği geçersiz hale gelmiş bir şekilde eleştirerek benzerlikte yedeğini ifade eder ve bu bağlamda Ona göre Nahl/78, Bakara/171 olduğunu açıkça ortaya koyar. Bu sonrakı ifadelerle yer vermektedir. Şeyleri söylememizi haram ni ve öğretmediğini biliyoruz.

⁴¹ İbn Hazm, *age.*, aynı yer.

⁴² İbn Hazm, *age.*, s. 108; Bolay, M. Naci, *İbni Sina Mantığına Önergeler*, s. 115.

⁴³ İbn Hazm, *age.*, s. 109.

⁴⁴ İbn Hazm, *age.*, s. 110-111

⁴⁵ İbn Hazm, *age.*, s. 110; Bolay, M. Naci, *age.*, s. 116.

⁴⁶ Bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 112.

⁴⁷ İbn Hazm, *Usûl-i Din*, (çev. İbrahim)

⁴⁸ İbn Hazm, *age.*, s. 68-69; bk. A. 104, 1984 New Haven, s. 67.

⁴⁹ Bk. İbn Hazm, *Usûl-i Din*, s. 70-71; Ahmet Demirci, *İbn Hazm ve Za*

⁵⁰ Söz konusu ayetlerin meâli şöyle sızı çıkaran O'dur. Siz hiçbir şey O'dur." (Bakara/151) "De ki: "Rat tecavüzü, hakkında hiçbir delil bilmediğiniz şeyleri söylemenizi ilgili olarak Yusuf/111, Nahl/66-

küm verilemez.”⁵¹ Aslında İbn Hazm'ın incelediği ayetlere bakıldığında bir takım zorlamalarla analojinin geçersizliğini ileri sürdüğü görülür.

İbn Hazm, kıyası savunanların benzerlikten hareketle bir şey hakkında hüküm verdiklerini, bu benzerliğin de bütün özelliklerinde geçerli olduklarını ileri sürdüklerini oysa dünya da bütün özelliklerinde benzer olan iki ayrı şeyin bulunmasının mümkün olmadığını ifade eder.⁵² O, kıyasın yani analojinin geçersizliği hakkında sahabenin de icmasının olduğunu, dolayısıyla hiçbir şekilde kıyas ile bir şey hakkında hüküm verilemeyeceğini ileri sürer.⁵³ Biz burada analojiden daha ziyade İbn Hazm'a göre kıyas, şekil ve çeşitleri üzerinde durmak istiyoruz.

Kıyas İbn Hazm'ın ifadesiyle burhan, öncül adı verilen birden çok önermeyle, sonuç adı verilen bir önerme arasında mantıkça geçerli bir ilişki kurmaktır. Bir başka ifade ile kıyas, verilmiş önermelere dayanarak zihnin onlardan, zorunlu olarak, bir sonuç çıkarma işlemidir.⁵⁴

İbn Hazm, temelde kıyasları yüklemli (iktirani) ve şartlı olmak üzere ikiye ayırır, şartlı kıyasları da bitişik şartlı ve ayrık şartlı şeklinde ayrıma tabi tutar.

3.1. Yüklemli Kıyas

Yüklemli kıyas, sonucu veya çelişigi öncüllerde açık bir şekilde ifade edilmeyen kıyastır.⁵⁵ İbn Hazm'a göre iki önermenin bir araya getirilmesine “karine” adı verilir. İki önermenin bir araya getirilmesi ile zorunlu olarak üçüncü bir önerme meydana gelir. Bu üçüncü önermeye “sonuç (netice)” denir. Ona göre öncüller ve sonuç Yunanca'da “silcismus”, Arapça'da ise “el-camia” olarak isimlendirilir.

Bütün insanlar canlıdır

Bütün canlılar cevherdir

O halde bütün insanlar cevherdir

şeklindeki bir kıyasta ilk önermeden ortaya çıkan önerme bulunmasına ise “el-caima” ya

İbn Hazm, kıyası bilmek den dolayı, kıyas şekillerini el (muhtemel), “tekil (şahsi)” örneğinde ayrıntılı bir şekilde durdurur. “Kitabu'l-burhan” başlığı altında alması kıyasın ikinci ve üçüncü den bir kıyasın elde edilmesi ve doğru bir şekilde döndürülürdür.⁵⁷

İbn Hazm'a göre bir önerme kavramdan meydana gelir, kökeni “haberdir”. İki önermenin bir Bu iki önermede de tekrar ed birinde bulunan bir lafız d insanlar canlıdır”, “Bütün ca ramı her iki önermede de t olarak isimlendirilir. Birinci ikinci öncül de “cevher” ka önermenin birinde bulunan b

İbn Hazm'a göre kıyasın ş ikincisinde konu veya her iki konu olur. Büyük terimin k küçük terimin içinde yer aldır. Örneğin,

Bütün insanlar canlıdır.

Bütün canlılar cevherdir

⁵¹ İbn Hazm, *Usûl-i Din*, s.72.

⁵² İbn Hazm, *age.*, s. 74.

⁵³ İbn Hazm, *age.*, s. 76.

⁵⁴ el-Muzaffer, Muhammed Rıza, *Mantık*, Lübnan 1980, s. 203; Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 138; Taylan, Necip, *Mantık Tarihçesi Problemleri*, İstanbul 1996, s. 122.

⁵⁵ Yaren, Tahir, *Kıyasların Yapısı*, Ankara 2003, s. 19.

⁵⁶ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 106; bk. İbn Hazm of Cordova on Logic”, Jad

⁵⁷ Bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 108-1

⁵⁸ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 108.

öncüllerinde “cevher” terimi büyük terimdir. Çünkü “cevher” terimi hem canlı teriminden hem de insan teriminden daha geneldir. “İnsan” terimi ise cevher teriminden daha dar anlamlı olduğu için küçük terimdir.

İbn Hazm kıyasın şartlarına da değinmektedir. Ona göre iki olumsuz, iki tikel ve iki şahsi önermeden sonuç çıkmaz. Ortak terim kesinlikle sonuçta yer almaz. Sonuç öncülerin ihtiva ettiği anlamdan daha dar anlamlı olmalıdır. Öncüllerden biri belirsiz diğeri niceleyici (surlu) ise sonuç belirsiz, öncüllerden biri tikel ise sonuç tikel, öncüllerden biri tekil (mahsus) ise sonuç tekil, öncüllerden biri olumsuz ise sonuç olumsuz, öncüllerden biri tikel veya tekil, diğeri olumsuz ise sonuç tikel olumsuz veya tekil olumsuz olur.⁵⁹ İbn Hazm, öncülerden birinin tikel veya tekil oluşuna şu örneği vermektedir:

Hiçbir insan taş değildir.

Zeyd insandır.

O halde Zeyd taş değildir.

Aynı şekilde önermelerden biri zorunlu, diğeri mümkün olursa sonuç sadece mümkün olur. Eğer öncüller birbirine eşit ise sonuç da onlar gibi olur. Yani öncüllerin her ikisi de olumlu ise sonuç olumlu, her ikisi zorunlu ise sonuç zorunlu, her ikisi mümkün ise sonuç mümkün her ikisi de belirsiz ise sonuç belirsiz olur. Ancak her iki öncül, tümel ise sonuç bazen tümel bazen de tikel olabilir.

Bazen iki olumsuz öncülden doğru, iki olumlu (sahih) öncülden de yanlış sonuç çıkabilir. Örneğin,

Hiçbir insan taş değildir.

Hiçbir taş merkep değildir

O halde hiçbir insan merkep değildir, kıyasında öncüllerin her ikisi de olumsuz oldukları halde sonuç doğrudur. Ancak bu tür kıyaslar her zaman doğru sonuç vermediği için kendilerine güvenilmez.

Zeyd beyazdır.

Bazı beyazlar taştır

O halde Zeyd taştır,

⁵⁹ İbn Hazm, *age.*, s. 113-114; bk. Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1996, s. 113-114; Yaren, Tahir, *age.*, s. 22-24.

kıyasında öncüller doğru olduğ

İki öncülden biri yanlış ise

Bütün insanlar taştır.

Bütün taşlar cevherdir.

O halde bütün insanlar cevherdir

Bu kıyasın birinci öncülü y
doğrudur.

Tekil önerme ile tikel öner

Zeyd konuşandır.

Bazı konuşanlar ölüdür.

O halde Zeyd ölüdür.

Bu sonuç doğrudur, fakat i
nilmez.⁶⁰

Küçük terim, sonuçta dai
olarak yer alır, büyük terim i
olarak bulunur.⁶¹

Yüklemli Kıyasın Şekilleri

İbn Hazm'a göre yüklemli
ikinci şekil dört ve üçüncü ş
doğru sonuç veren ve bütün
İbn Hazm, kıyas şekillerini i
ortaya koyar. O, kıyas modla
kelam ve fıkıh ile ilgili örnekle

İkinci ve üçüncü şekiller i
birinci şekil mantıkçılar tara
şekil olarak kabul edilmiştir. I
konu, diğlerinde ise yüklem c
öncüllerin birinde kendisind

⁶⁰ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 114-115.

⁶¹ İbn Hazm, *age.*, s. 116.

⁶² İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 113-114
(nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1

yüklem ve nitelik şeklinde yer alır. Birinci şeklin büyük önermesi ister olumlu ister olumsuz olsun daima tümeldir, küçük önermesi ise daima olumludur. Bu şeklin dört modu vardır.⁶³ Kıyasın birinci şekline şu örnek verilebilir:

Bütün sarhoş ediciler şaraptır.

Bütün şaraplar haramdır.

O halde bütün sarhoş ediciler haramdır.⁶⁴

Orta terim her iki öncülde de yüklem ise kıyasın ikinci şekli meydana gelir. Bu şeklin iki öncülünden biri olumsuz, büyük önermesi tümel olmalıdır. Birinci şekilde olduğu gibi bu şeklin de dört modu vardır.⁶⁵ Kıyasın bu şekline şu örnek verilebilir:

Bütün insanlar canlıdır.

Hiçbir taş canlı değildir.

O halde hiçbir insan taş değildir.⁶⁶

Orta terim, her iki öncülde de konu ise kıyasın üçüncü şekli meydana gelir. Sonucu ise daima tikelidir. Küçük önerme olumlu olmalıdır. Bu şeklin altı modu vardır.⁶⁷ Kıyasın bu şekline de şu örnek verilebilir:

İffetli bir kadına iftira atan her iftiracı fasıktır.

İffetli bir kadına iftira atan her iftiracıya had uygulanır.

O halde bazı fasıklara had uygulanır.⁶⁸

İbn Hazm'a göre bir kıyas, sonucu tümel olumlu olursa tikel olumlu; tikel olumlu olursa tikel olumlu; tümel olumsuz olursa tümel olumsuz olarak döndürülür. Tikel olumsuz döndürülemez. Eğer tümel, doğru olursa tikel de doğru olur, fakat tikel doğru ise tümel doğru olmayabilir. Kıyasın ikinci ve üçüncü şekllinden olan modlardan doğru sonuç elde etmek için döndürme konusunun iyi bilinmesi gerektiğini aksi halde bir takım yanlışların

yapılabileceğine dikkat çeken sonuç verenlere yer verdiğini

3.2 Şartlı Kıyaslar

Bu tür kıyaslar yüklemli k gelirler. Bu öncüllerden biri b Yüklemli önerme, şartlı öner (ard bileşen) ya aynen tekrar Eğer yüklemli öncülde, şartlı c tali sonuç olarak çıkacaktır. çelişki ise, o zaman da sonu kıyasların iki modu vardır. Ç masından veya mukaddemin tür kıyasların öncüllerinden e yanlışlığı bağlantılı olduğu d eden evli, baliğ, akıllı fakat önermesi iki hükümden meyc ve duldur” kısmı birinci hük ikinci hükmü oluşturur. Bir “tali” olarak isimlendirilir. İ “mualaka bih” olarak isim “müsebbep”, ikincisine “sebebebe; dünyanın ay ile güne olarak göstermektedir.⁷¹

3.2.1. Bitişik Şartlı Kıyaslar

Bitişik şartlı kıyaslar iki ön meden oluşurken, ikinci ön olumlu veya olumsuz şeklidir.

⁶³ İbn Hazm, *age.*, s. 116-117; bk. Öner, Necati, *age.*, s. 118-119; Yaren, Tahir, *age.*, s. 26-27. Bu şeklin mod ve örnekleri için bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 117, 121-122; Çapak, İbrahim, “İbn Hazm Mantığında Kıyas”, *Felsefe Dünyası*, 2006/1, sayı 43, s. 113-114.

⁶⁴ İbn Hazm, *age.*, s. 121.

⁶⁵ Bk. Öner, Necati, *age.*, s.119-120; Bu şeklin mod ve örnekleri için bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 117-119, 122; Çapak, İbrahim, *agm.*, s. 114-116.

⁶⁶ İbn Hazm, *age.*, s. 117.

⁶⁷ Öner, Necati, *age.*, s. 121; Bu şeklin mod ve örnekleri için bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 120, 121, 122-123; Çapak, İbrahim, *agm.*, s. 116-119; V. Vasıf Mustafa, *age.*, s. 255.

⁶⁸ İbn Hazm, *age.*, s. 122.

⁶⁹ İbn Hazm, *age.*, s. 123.

⁷⁰ Bk. İbn Hazm, *age.*, s. 125; Yaren, Tahir, *Kıyasların Yapısı*, s. 47.

⁷¹ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 125-126.

veya çelişği sonuç olarak ortaya çıkar.⁷² Yani bitişik şartlı kıyasların ilk öncülü bitişik şartlı önermeden oluşur. Bitişik şartlı önermede bir hüküm diğer hükme bir şart ile bağlı olur. Buna göre bir hükmün doğruluğu da yanlışlığı da diğer hükme bağlıdır. Örneğin, “Eğer zina eden evli, baliğ, akıllı ise kırbaçlanır ve recm edilir” önermesi iki hükümden oluşmaktadır. Birinci hüküm “zina eden kişi evli, baliğ ve akıllıdır” ifadesi, ikinci hüküm ise “o kırbaçlanır ve recm edilir” ifadesidir, bu iki hüküm şart edatı ile birbirlerine bağlanmışlardır. Bu hükümlerden birinin gerçekleşmesi diğerinin gerçekleşmesine bağlıdır. Eğer hükümlerden biri gerçekleşmez ise diğeri de gerçekleşmez. Söz konusu önerme şu şekilde kıyas formuna sokulabilir:

Eğer zina eden evli, baliğ ve akıllı ise kırbaçlanır ve recm edilir (birinci öncül).

Zina eden evli, baliğ ve akıllıdır (ikinci öncül).

O halde zina eden kırbaçlanır ve recm edilir (sonuç).

Şartlı önermenin mukaddem ve talisi birlikte olumsuz, birlikte olumlu veya biri olumlu diğeri olumsuz olabilir.⁷³

Bitişik şartlı kıyaslarda tali istisna edildiğinde zorunlu olarak mukaddem de istisna edilmiş olur.

Eğer Zeyd doktor ise âlimdir

Fakat Zeyd âlim değildir

O halde Zeyd doktor değildir, gibi

Görüldüğü üzere Zeyd'in doktorluğu âlim olmasına bağlı ise ve Zeyd'in âlim olmadığı kabul ediliyorsa onun doktor olmadığı da kabul edilmek durumunda kalınır. Bu kıyasta mukaddem doğru kabul edilirse zorunlu olarak tali de doğru kabul edilmiş olur. Şöyle ki:

Eğer Zeyd doktor ise âlimdir

Zeyd doktordur.

O halde Zeyd âlimdir.

Bu tür kıyaslar da taliyi olduğu gibi ve mukaddemin çelişğini kabul etmek sonuç meydana getirmez. Yani Zeyd'in doktor olmaması âlim olmadığı

ğına delalet etmediği gibi Zeyd'in delalet etmez.⁷⁴

3.2.2. Ayrık Şartlı Kıyaslar

Büyük öncülü ayrık şartlı kıyaslar denir. Bu kıyasların birinci öncülü şartlıdır. İkinci öncülü ise istisna edilerek sonuca varılır. Örneğin, “Eğer zina eden evli, baliğ, akıllı ise kırbaçlanır ve recm edilir” önermesi, taliyi onaylama ve reddetme, yani mekrûh mubah ya da haram kılma, ya da mekrûh mubah ya da haram kılma kendisinin dışındaki şeyler onaylama ya da reddetme var olmuştur” önermeleri ise i

Eğer birinci öncüldeki hüküm unutkanlıktan ya da kasıtlı dağın şartlı önermenin kısımları tanımlanır ya sıcaktır veya soğuktur” denir. göz önünde bulundurulmadı oturuyor ya da bir yere dayandı tam olmaz. Çünkü Zeyd'in y Ayrık şartlı önermede zikredilğinde kesin bir sonuca varılan bütün kısımlarının zikredilme

Âlem ya ezeldir ya da hadistir.

Fakat âlem hadistir.

O halde âlem ezeli değildir.

⁷² Emiroğlu, İbrahim, *age.*, s. 168; Çapak, İbrahim, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s.172.

⁷³ Bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 125-126; Çapak, İbrahim, *agm.*, s. 120.

⁷⁴ Bk. İbn Hazm, *eage.*, s. 127-128;

⁷⁵ İbn Hazm, *age.*, s. 129,131; bk. E.

Şartlı önermenin kısımlarından biri olumsuzlanıp ispatladığında zorunlu olarak diğer kısım doğru olur. Örneğin,

Âlem ya ezelidir ya hadistir.

Âlem ezeli değildir.

O halde âlem hadistir.

Şartlı önermenin kısımları ikiden fazla olduğunda onlardan biri doğrulandığında, onun diğerlerine muhalif olduğu ortaya çıkar. Eğer bütün kısımlar olumsuzlanır sadece biri olumsuzlanmaz ise olumsuzlanmayan hakkında kesin bir kanaat oluşur. Örneğin,

Bu tat, ya lezzetsiz ya kötü ya tatlı ya acı ya ekşi ya tuzlu ya da bozuktur.

Fakat acıdır.

O halde lezzetsiz, kötü, tatlı, ekşi, tuzlu, bozuk değildir.

Bu durumda geri kalan bütün kısımlar olumsuzlanır yani ikinci öncül olarak “lezzetsiz, kötü, tatlı, ekşi, tuzlu ve bozuk değildir” dendiğinde acı olduğu ortaya çıkar. Yine, “Bu sayı diğer sayıya ya eşit, ya ondan küçük ya da ondan büyüktür” önermesinde kısımlardan biri onaylandığında diğer ikisi onaylanmamış olur. Yani

Bu sayı diğer sayıya ya eşit ya ondan küçük ya da ondan büyüktür.

Bu sayı diğerine eşittir.

O halde bu sayı diğer sayıdan küçük veya büyük değildir.

Bu sayı diğerinden küçük veya büyük değildir

O halde bu sayı diğer sayıya eşittir.

Eğer

Bu sayı diğer sayıya ya eşit ya ondan küçük ya da ondan büyüktür

Bu sayı diğerine eşit değildir denirse şüpheli bir sonuç ortaya çıkar. Çünkü bu durumda sayının diğer sayıdan küçük de büyük de olması mümkündür.⁷⁶

Sonuç

İbn Hazm, *et-Takrib* adlı eserinde mantık konularını ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. O, söz konusu eserde mantık konularını ele alırken Aristoteles'in takip ettiği sıralamayı takip etmektedir. Yani *Kategoriler*'i “Esmâü'l-

Müfred”, *Perihermeneias*'i “*Analitikler*, *Topika* ve *Sofistik*” ve “*Şiir*” başlıkları altında ele almıştır. Bu eserlerde Aristoteles'in takip ettiği konularının hepsi üzerinde durulmuş ve sıra onların niceliklerini de sıralanmıştır. İbn Hazm, tanımını sadece bu şekilde değil, tam ve hadd-i nakıs; resm-i tahririyle de yapmıştır. Önergeler konusunda İbn Hazm, Stoacı mantıkçıların önermelerinde aykırılıkların giderilmesi için önermeleri işlerken ma'dule ve ma'zileye dikkat çekmektedir. Ayrıca bu önermelerle döndürmesi üzerinde durmuş ve örneklerle açıklamaktadır. İbn Hazm'ın döndürmesi incelemesi dikkat çekicidir. Çünkü döndürmesi konusunu ele almıştır.

İbn Hazm, Aristoteles ma'zile ve ma'duleyi Aristoteles'in ele almadığı bitirir. Bu bitirir durur, hem yüklemli kıyas ve kıyaslara dini ilimlerden örnekler verir. Bu anlamdaki kıyasa “burhan” kavramının yerine kullanır. Çünkü sine ciddi bir şekilde karşı çıkarak hareketle hüküm verilemeyeceğini benzer olan hiçbir şey yoktu kullanılmasına karşı çıkarken doğrusu kıyas şekillerinden çıkmızı sağladığını ifade eder. Çünkü kesin ya da yüklemli dediğimiz üç şekli üzerinde durmaktadır. Bu yer alan ancak Aristoteles'in döndürmemektedir. O, kıyas

⁷⁶ İbn Hazm, *age.*, s. 130-131. Benzer örnekler için bk. İbn Hazm, “Risaletü Meratibü'l Ulum” *Resail* içinde (thk. İhsan Reşid Abbas), Mısır Trhz, s.72-73.

edildiği gibi dini ilimlerden özellikle kalam ve fıkıhtan örnekler vermektedir. Kanaatimizce İbn Hazm'ın kıyası işlerken dini ilimlerden örnekler vermesi mantığa karşı var olan ön yargıyı kaldırmak ve mantığın dini ilimlerde de kullanılabileceğini göstermek amacıyla kaynaklanabilir. Ayrıca İbn Hazm, kıyas konusunu incelerken önerme çeşitlerine ve döndürme konusuna dikkat çeker. Çünkü önermeler olmadan kıyas oluşturulamaz. Ona göre doğru sonuç elde etmek için önermelerin çeşitlerini bilmek yeterli değildir. Önermelerin nasıl döndürüldüğünü de bilmek gerekir. Aksi halde kıyas modlarının bazılarından sonuç elde etmek mümkün olmaz.

Kaynakça

- A. G. Chejne, "İbn Hazm of Cordova on Logic", *Jads*, 104, New Haven 1984.
A. G. Chejne, *Ibn Hazm*, Chicago 1982.
Aristoteles, *Organon I Kategoriyalar* (çev. H. Ragıp Atademir), İstanbul 1995.
Bingöl, Abdulkuddûs "Endülüs'lü İbn Hazm'ın Mantığında Dil Konuları" *Felsefe Dünyası*, Sayı 8, (1993)
Bolay, M. Naci "İbni Sina Mantığında Modal Önermeler ve Bu Önermelerin İbni Hazm Vasıtasıyla İslam Fıkıhına Uygulanışı" *Uluslararası İbni Sina Sempozyumu Bildirileri* içinde, Ankara 1983.
Bolay, M. Naci, *İbni Sina Mantığında Önermeler*, İstanbul 1994.
Çapak İbrahim, "İbn Hazm Mantığında Kıyas", *Felsefe Dünyası*, 2006/1, sayı 43.
Çapak, İbrahim, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005.
Demirci, Ahmet, *İbn Hazm ve Zahirlik*, Kayseri 1996.
el-Muzaffer, Muhammed Rıza, *Mantık*, Lübnan 1980.
Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004.
Fadıl İ. Abdullah, "İbn Hazm'ın Din Hukukuyla İlgili Meselelerde Kıyası Reddedişiyle İlgili Notlar" (çev. İbrahim Aydın) *Usûl-i Din* içinde, İstanbul 1991.
Gazali, *Miyaru'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1961.
İbn Hazm, "Risaletü Meratibü'l Ulum" *Resail* içinde (thk. İhsan Reşid Abbas), Mısır tsz.
..., "Risaletü'l-Tevfik ala Şari'n-Necat" *Resail* içinde, (thk. İhsan Reşid Abbas), Mısır tsz.
..., et-Takrib li'l Haddil Mantık ve'l Madhal ileyhi, (thk. İhsan Abbas), Beyrut tsz.
..., *İhkam fi Usuli'l Ahkam*, c. 2, Kahire 1992.
..., *Usûl-i Din* (çev. İbrahim Aydın) İstanbul 1991.

Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Anl
Porphyrios, *İsagoge* (çev. Betül Ç
Rescher, Nicholas The Developm
Taylan, Necip, *Mantık Tarihçesi*
V. Vasıf Mustafa, *İbn Hazm ve*
Abudabi 2000.

Yaren, Tahir, *İbn Sina Mantığına*
Yaren, Tahir, *Kıyasların Yapısı, A*